

Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî'ye Göre İslâmî Kavramların Semantik Tahlili

Semantic Analysis of Islamic Concepts According to Ebû Hatim Ahmed b. Hamdân Al-Râzî

Mansur TEYFUR

Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Ana Bilim Dalı

Dr. Lecturer, Bitlis Eren University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Eloquence

Bitlis/TURKEY

mteyfur@beu.edu.tr / teyfur1985@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3225-9792

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 2 Mart / March 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 16 Mayıs / May 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Teyfur, Mansur. "Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî'ye Göre İslâmî Kavramların Semantik Tahlili / Semantic Analysis of Islamic Concepts According to Ebû Hatim Ahmed b. Hamdân Al-Râzî". *kid: kisbu ilahiyat dergisi / journal of kisbu ilahiyat* 3 (Haziran / June 2020/1): 7-34.

DOI:

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/kisbu> | <mailto:ilahiyatdergisi@kisbu.edu.tr>

Copyright © Published by Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Cyprus Social Sciences University, Faculty of Islamic Sciences, Nicosia, TRNC

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved

Öz*

Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân er-Râzî (ö. 322/933-34) Arap dil bilginlerinden biri sayılır. O gramer kurallarının tespit ve tedvin aşamasından sonra dil alanında farklı eğilimlerin ortaya çıktığı bir dönemde yaşamıştır. Onu bu çalışmanın konusunu teşkil eden Kitâbu'z-Zîne isimli eserinde ortaya koyduğu metod diğer klasik Arap dilbilimcilerinden ayıran en önemli hususiyetidir. O bu eserinde kelimeleri tahlil ederken tarihi akış içerisindeki gelişimlerini de göz önünde bulundurmıştır. Müellif eserde genellikle İslâmî kavramları anlamsal açıdan değerlendirmiş ve yorumlamıştır. Kitabu'z-zîne'deki kelimelerin tarihsel gelişimlerinin irdelendiği bu çalışmada, Ebû Hâtîm'in özellikle Arap anlambilimindeki önemi ortaya konulması hedeflenmiştir. Çalışmada elde edilen bulgulara göre Arap anlambiliminin temelleri hicri IV. yüzyıla kadar dayandığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Ebû Hâtîm, Kitâbu'z-Zîne, Kavramlar, Anlam, Arap Anlambilimi.*

Abstract

Abu Hâtîm Ahmed b. Hamdan al-Razi (d. 322 / 933-34) is considered one of the Arabic linguists. He lived at a time when different tendencies emerged in the field of language after the grammar rules were determined and restored. The most important issue that distinguishes Abu Hâtîm, which forms the basis of the study, from other classical Arabic linguists is his book called Kitâbu'z-Zîne. In analyzing the words in this work, he also considered their development in the historical flow. The author generally evaluated and interpreted the Islamic words in the semantic aspect. This study examines the historical development of the words in his work and revealed the importance of Abu Hâtîm in Arabic semantics. According to the findings, although semantics is a new field in language studies, the foundations of Arab semantics are considered to be the basis of Islamic literature.

Keywords: *Abu Hâtîm, Kitâbu'z-Zîne, Concepts, Semantic, Arabic Semantics.*

GİRİŞ

1. HAYATI

İslâm dünyasında Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân er-Râzî şeklindeki adı ve künyesiyle tanınmaktadır.¹ Bu âlim, aynı künyeyi taşıyan Ebû Hâtîm

* Bu makale, "Ebu Hâtîm er-Râzî ve Kitâbu'z-zîne Adlı Eserinin Arap Anlambilim Tarihindeki Yeri ve Önemi" adlı doktora tezinden üretilmiştir. This article is extracted from doctorate dissertation entitled "Ebu Hâtîm er-Râzî ve Kitâbu'z-zîne Adlı Eserinin Arap Anlambilim Tarihindeki Yeri ve Önemi", Uludağ University, Bursa/Turkey, 2016.

¹ Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne fî'l-kelîmâtî'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye*, thk. Hüseyin b. Feyzullah el-Hemedânî el-Yaburî el-Harazî (Yemen: 1994), 29; Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-

Muhammed b. İdris er-Râzî (ö. 277/890) ile karıştırılmamalıdır.² Muhakkik, eserin üzerine yazarın tam adını, “Ebû Hâtim Ahmed bin Hamdân er-Râzî” şeklinde yazmıştır.³ Ebû Hâtim’in ailesi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat onun h. III ve IV. yüzyılda Bağdat'ta bulunduğu bilinmektedir. Öğrenimini de orada almış olabileceği düşünülmektedir. Ebû Hâtim, Fâtimîlerin büyük temsilcilerinden olup, Taberistan, Deylem, İsfahan ve Rey şehirlerinde siyasi alanlarda mezhebini temsil etmede önemli rolü olmuştur.⁴ Onun çocukluğu ve gençliği hakkında herhangi bir bilgi günümüze ulaşmamıştır. Sadece onun İsmâîlîye mezhebini baş temsilcilerinden olduğu ve mezhebinin liderliğini yaptığı bilgilerine sık rastlanır. O, birçok şehir gezmiş ve oralarda hem bilgi toplamış hem de kendi mezhebini yaymıştır. İlk olarak batı bölgelerini gezmiş ve daha sonra doğu tarafına (Deylem şehrine) geçmiştir. Ayrıca Bağdat'ta da bir süre kalarak Ebû'l-Abbas es-Sa'leb (ö. 291/904) ile bilgi alışverişinde bulunmuştur. Daha sonra Rey şehrine dönerek hayatının geri kalanını orada geçirmiştir.⁵ Ebû Hâtim er-Râzî'nin Rey bölgesinde doğduğu söylenmektedir.⁶ Nizamülmülk'ün (ö. 485/1092) rivayetinde, onun Rey şehri yakınlarında bulunan Nişabur şehrinde doğduğu ve daha sonraları Rey şehrine gittiği bildirilmektedir. Muhtemelen III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısında doğmuştur.

Nedim, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 234; Ömer b. Rıza b. Muhammed Râğıb b. Abdülğınâ Kehhâle, *Mu'camu'l-müellifin* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsenâ, ts.), 1/211; Ahmet b. Ali b. Hacer el-Askalanî, *Lisânu'l-nûzân*, thk. Selman Abdülfettah Ebu Gudde (Beyrut: Mektebu'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 2002), 1/448; Ebu Ali Hasen b. Ali Hacer Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, trc. Yusuf Bekkâr (Ürdün: Mektebetü'l-Usratü'l-Ürdüniyye, 2012), 250; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (Tarihü'l-edebi'l-Arabî)*, çev. Ya'kub Bekir es-Seyyid, Abdülhalim en-Neccâr (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmeli'l-Kitâb, 1993), 3/ 352; Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-nâciye minhum* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-cedîde, 1977), 267; Tahir b. Muhammed el-İsferayânî Ebû'l-Muzaffer, *et-Tebîr fi'd-dîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Lübnan: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 141; Muhammed Riyad el-Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lugavî inde'l-İsmâîlîyye*, (İskenderiye: Münşeatü'l-Maârif, 1985), 46.

² Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyan Ensari Ebu's-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakatu'l-muhaddisin bi İsfahan*, thk. Abdülgafur Abdülhak Hüseyin el-Beluşi (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 150.

³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, el-Hemedânî'nin Mukaddimesi, 29.

⁴ Nizamülmülk, *Siyâsetnâme*, 250.

⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 75-76.

⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, el-Hemedânî'nin Mukaddimesi, 29; Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lugavî*, 46.

Vefat tarihi ise el-Askalânî'nin *Lisânu'l-mîzan'*ı ile Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme* adlı eserlerinde, 322/933-934 olarak ifade edilmektedir.⁷

2. BİLİMSEL KİŞİLİĞİ VE BAĞLI OLDUĞU DİL EKOLÜ

Ebû Hâtim'in ilminin engin ve yüksek derecede olduğu birçok İslâm âlimi tarafından belirtilmiştir. Askalânî, onun fazilet sahibi birisi olduğunu, edebiyat ve dilbilgisine son derece hâkim olduğunu, çok sayıda hadis dinleyerek bu alanda eserler bıraktığını ifade etmiştir.⁸ es-Süyûtî (ö. 911/1505), onun büyük bir dilci olduğunu söylemiş; ayrıca *Kitâbu'z-Zîne* adlı eserini de Kur'ân'daki "*dahîl*" (yabancı) kelimelerle ilgili konularda temel kaynak olarak zikretmiştir.⁹ Çağdaş Arap dilbilimcilerden İbrahim Enis (1906-1977) ise onun dilsel boyutunu ele alarak Ebû Hâtim'in *Kitâbu'z-Zîne*'sinin anlambilim alanında araştırmacılara ışık tutacak bir kaynak olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁰ Ebû Hâtim, birçok alanda kendini geliştirmiştir.

Dilbilim yönü: Askalânî, Süyûtî ve İbrahim Enis gibi birçok âlimin onun alanında çok derin bilgiye sahip bir dilbilimci olduğu hususundaki görüşleri belirtilmiştir. Ebû Hâtim'in zaman içerisinde Bağdat'ı ziyaret edip âlimleriyle görüştüğü, el-Muberrred (ö. 286/900) ve es-Sa'leb'in (ö. 291/904) ilim halkalarına katıldığı ve onların, hocalarından ikisi olduğu, ilim maksadıyla yolculuğa çıkmış olduğu bilinmektedir.¹¹ Bununla birlikte Kûfe ve Basra âlimlerinin ilim meclislerine aynı seviyede katılmış olması onun herhangi bir dil ekolüne mutaassıp olmadığını ortaya koymaktadır. *Kitâbu'z-Zîne*'de izlenmiş olduğu metot da bunu açıkça göstermektedir.

Özet olarak, onun çeşitli alanlarda kendisini geliştirmiş olması, ilmî derecesinin ne kadar ileri derecede olduğunu göstermektedir. Unutulmamalıdır ki, Ebû Hâtim, İsmâîliye mezhebinin önemli bir temsilcisi olduğu için çeşitli alanlarda bilgi sahibi olması ve kendisini geliştirmesi onun için adeta kaçınılmaz olmuştur. Hocaları ve talebeleri hakkında kaynaklarda

⁷ Askalânî, *Lisânu'l-mîzan*, 1/448.

⁸ Askalânî, *Lisânu'l-mîzan*, 1/448.

⁹ Ebû'l-Fazl Celeleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyuti, *el-İtkân fi ulûmi'l-kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim (Suûdi Arabistan: Vezâratu's-Su'ûni'l-İslâmiyye, ts.), 2/112.

¹⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, İbrahim Enis'in Mukaddimesi, 10.

¹¹ Uşeyri, *et-Tasavvuru'l-lugavî*, 64.

yeterli bilgiye ulaşlamamakla birlikte, Ebû Hâtim'in kendi eserinde hocaları ile ilgili bazı işaretler bulmak mümkündür. Örneğin, el-Müberred (ö. 286/900)¹² ve es-Sa'leb'den (ö. 291/904)¹³ rivayetlerde bulunmuştur.

Dil Ekolü: İbrahim Enis, Ebû Hâtim'in "*el-İştikâk*" ekolüne bağlı olduğunu söyleyerek, bunu onun lafızlar ve anlamları arasındaki ilişkilere ve türevlerine ayrıntılı bir şekilde önem vermesine bağlamaktadır.¹⁴ İştikâk ekolü, hicri IV. yüzyılın sonlarına doğru İbn Fâris'in (ö. 395/1004), *Mekâyîsü'l-luga* adlı eseriyle zirveye ulaşmıştır.¹⁵ Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfu'z-zunûn*'unda bu ilmi tarif ederken, "sözcüklerin aralarındaki çıkış (mahreç) ilişkileri dolayısıyla köklerin birbiriyle ilgisini ve sözcüklerin nasıl türediğini araştıran bilim dalıdır." demektedir.¹⁶

Mezhebi: Araştırmacılar, Ebû Hâtim er-Râzî'nin mezhebi hakkında tam görüş birliğine varamamışlardır. Onun batınî,¹⁷ dehrî, zındık,¹⁸ fatimî,¹⁹ Ehl-i Sünnet'e yakın mütedil Şii ve İsmâiliye olduğu zikredilmektedir.²⁰ Son dönem Şii âlimlerinden olan Uşeyrî (?) de Ebû Hâtim'in İsmâiliye mezhebine mensup olduğunu savunmaktadır.²¹

Ehl-i Sünnet'e yakın kabul edilmesi, bazı filozofların inkârcı tavrına karşı nübüvvet müessesesini başarılı bir şekilde savunmasıyla açıklanabileceği gibi, "*Ehl-i sünnet ve'l-cemaat*" tabirine, ashabın Hz. Peygamber'e gösterdiği bağlılık gibi "bir imama bağlanıp çevresinde toplananlar" anlamını yüklemek suretiyle de olsa,²² sahip çıkışıyla da ilgili olabilir. Ayrıca, İbn Hacer'in de belirttiği gibi, çok sayıda hadis dinleyip bunlara önem veren ve bu sayede

¹² Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 182.

¹³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 257.

¹⁴ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, İbrahim Enis'in Mukaddimesi, 12; Üde Halil EbûÜde, *et-Tataavuru'd-delâli* (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 95.

¹⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, İbrahim Enis'in Mukaddimesi, 13.

¹⁶ Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmî'l-kutubi ve'l-funûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941), 1/81.

¹⁷ Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 267.

¹⁸ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 234.

¹⁹ Abdullah Sellûm es-Samerrâi, *el-Gulüv ve'l-fıraku'l-ğaliye fi'l-hadâirati'l-İslâmiyye* (Bağdad: Dâru'l-Vasit, 1982), 234.

²⁰ Samerrâi, *el-Gulüv*, 233.

²¹ Uşeyrî, *et-Tasavuru'l-lugavî*, 54.

²² Samerrâi, *el-Gulüv*, 252-254.

mutedil çizgide görünen bir kişi oluşunun²³ Ehl-i Sünnet'e yakın sayılmasında etkisi olduğu düşünülebilir.

3. EBÛ HÂTİM'İN İSLÂMÎ KAVRAMLARI TAHLİLİ

Arapça ile İslâmî kavramlar arasında bulunan bağlantı inkâr edilemez. Bu durum ise Arapça lafızların açıklanma ihtiyacından öte İslâm'ın daha iyi bir şekilde anlaşılmasına hizmet etmektedir. Ebû Hâtim de hicri IV. asırda İslâmî kavramları araştıran ve açıklayan İslâm âlimlerinden biridir. Onun yazdığı *Kitâbu'z-Zîne'si*, Kur'ân'da geçen bazı lafızları ve diğer İslâmî kavramları etimolojik açıdan ele alan eserlerin başında gelmektedir. Müellif, bu eserinde dini kavramları, hem anlam hem de dil açısından incelemiştir. Ele aldığı bu lafızların İslâm dininin zuhurundan sonra dini birer kavrama dönüşme sürecini ortaya koymuş ve böylece Arap-İslâm anlambiliminin (*Arabic Islamic semantics*) temelini atmıştır.²⁴ Eserdeki kelimelerin semantik tahlillerine bakıldığında, yazarın ait olduğu İsmâiliye mezhebinin etkisinde kalmadan objektif bir yöntemle kelimeleri tahlil ettiği görülmektedir. Her ne kadar eserde ele alınan kelimelerin sayısı dört yüz kadar olsa da bu kavramların ele alınış yönteminin orijinal olması eserin önemini biraz daha artırmaktadır. Eserdeki kavramlar rasgele seçilmemiş Kur'ân, hadis ve fıkıh gibi alanlarda açıklanmaya ihtiyaç duyulan ve din adamlarının sıkça yararlandığı lafızlar esas alınmış ve şerh edilmiştir.²⁵

Eserde ele alınan bu kelimelerin çoğu müfret, bazıları ise terkip halinde incelenmiştir. Müellif, Arap dilinin müfredatını edebiyatçılar, fıkıhçılar ve her din mensupları olmak üzere üç gurubun istifade edebileceği şekilde oluşturmuştur. Bu konuda şöyle der: "Bu eser, edebiyatçıların, fıkıhçıların ve her Müslüman'ın ihtiyaç duyacağı ifadeler, lafızların türevleri ve isimlerin anlamlarını içermektedir."²⁶

Müellif eserinde İslâmî kavramları, tarihî süreci göz önünde bulundurarak açıklamaya çalışmıştır. Bu kavramlar aşağıdaki şekilde tasnif edilebilir.

²³ Askalânî, *Lisânu'l-mûzân*, 1/448.

²⁴ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, el-Hemedânî'nin Mukaddimesi, 17.

²⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, İbrahim Enis'in Mukaddimesi, 10-11.

²⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 67.

a. Arap dilinde eskiden (İslâm öncesi) var olan ve türevleri Araplarca bilinen lafızlar. Daha sonra müellifin de eserinde açıkladığı üzere bu lafızlar, özellikle Kur'an'ın ve hadislerin kullanımıyla dinî muhteva kazanmıştır.²⁷

b. Kur'an'da bulunan bazı lafızlar: bu lafızları ne Araplar ne de başka milletler Kur'an'daki anlamıyla bilmiyorlardı. Bu lafızlar İslâm'ın gelmesiyle kavramlaştırılarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu lafızlara "İslâm sonrası kelimeler" de denmektedir.

c. Kur'an'da bulunan yabancı lafızların açıklanması.²⁸

Ebû Hâtim eserindeki lafızların İslam dini geldikten sonra farklı manalar kazandığı için İslam öncesi döneme Câhiliye ismini kullanmayı tercih tercih ettik. Yazar, eserdeki kavramların hem Câhiliye dönemindeki anlamını hem de İslâm dini geldikten sonra kazandığı anlamı ortaya koymuştur. O Araplarca bilinen meşhur şiirlerden yararlanmıştır. Ayrıca herbir kelimeyi açıklarken müfessirlerin ve dilcilerin de istifade etmiştir. Ebû Hâtim, o dönemde Kur'an lafızları hakkında yazılan birçok eserde dağınık halde bulunan lafızları bir araya getirmeyi başarmıştır.²⁹

Müellif, bir lafzı şerh ederken öncelikle lafzın o dönemdeki kullanımını dikkate almış Daha sonra bu lafzın Kur'an ve hadislerdeki rolünü araştırmış ve ortaya çıkan değişimlerden bahsetmiştir. Bu açıdan eserin, o dönemde anlambilim çalışmasına öncülük ettiği anlaşılmaktadır.³⁰ Eseri Câhiliye dönemine ait kavramlar ve İslâm sonrasına ait kavramlar olmak üzere iki başlıkta ele almak mümkündür.

3.1. Câhiliye Dönemine Ait Kavramlar

Ebû Hâtim er-Râzî'nin eserine aldığı lafızların büyük çoğunluğu Câhiliye dönemine ait kelimelerden oluşmaktadır. Bu lafızlar eserin üçte birini teşkil etmektedir. Müellif genellikle bu lafızları, Câhiliye şiirlerinden yararlanarak şerh etmiştir. Eserde bulunan bu tür lafızların büyük bir kısmı Allah'ın isim ve sıfatlarından oluşmaktadır. Ayrıca kelamla ilgili lafızlar da azımsanmayacak

²⁷ Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 22.

²⁸ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, el-Hemedânî'nin Mukaddimesi, 22.

²⁹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 69.

³⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, el-Hemedânî'nin Mukaddimesi, 24.

kadar eserde yer almaktadır.³¹ Bu konuda Câhiliye dönemine ait eserde zikredilen kavramları incelerken, konuyla ilgili birkaç temel kaynağa da değinilecektir.

3.1.1. Allah'ın İsim ve Sıfatları

Eserde Allah'ın isimleri ile sıfatlarının bir arada incelenmesinin temeli, müellifin eserinde ele aldığı bu lafızların bazılarını isim birçoğunu da sıfat olarak nitelmesi dolayısıyladır.³² Allah'ın isimleri doksan dokuzdur.³³ Klasik İslâm âlimlerinin çoğunluğu bu isimleri saymışlar ve bazıları da bunları şerh etmişlerdir. Ebû Hâtim de bu isimlerin hepsini değil, sadece elli yedi ismi şerh etmiştir. Bu çalışmada öncelikle eserde geçen Allah'ın isim ve sıfatlarının tamamı verilecek, müellifin açıkladığı isimlerden birkaçı örnek olarak zikredilecektir.

Eserde geçen isim ve sıfatlar:

- الله – الرحمن – الرحيم – الرب – الواحد – الأحد – الصمد – الفرد – الوتر – الأول – الآخر –
الظاهر
الباطن – الدائم – الخالق – الخلاق – القادر – البارئ – المصور – السلام – المؤمن – المهيمن –
العزیز
الجبار – المتكبر – السبوح – القدوس – الحي – القيوم – الغفور – الملك – المالك – الحكيم
الواسع – الكريم – الوهاب – الواهب – الجواد – الغني – اللطيف – الخبير – الجليل – العلي –
العظيم
المتعالی – الشکور – الحمید – المجید – الماجد – الودود – الباعث – الوارث – الحنان – المنان –
الديان - الرؤف – أمين.³⁴

الله (c.c.) / Allah

İslâm âlimleri ve dilciler, “Allah” lafzının etimolojisi hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Halil b. Ahmed “الله” lafzının aslı إله şeklinde olup

³¹ Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lugavî*, 277; Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 67, 68.

³² Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 134.

³³ Buhari, “Daavât”, 68.

³⁴ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 136, 137.

Allah'ın en büyük ismidir demektedir.³⁵ Zeccâc (ö. 311/923) da Allah lafzının aslı ile alakalı olarak iki ihtimalden bahsetmiştir. Bu lafzın aslının ya **إِلَهِ** veya **إِلَهٍ** olduğunu söylemiştir. O, bu lafzın ibadet edilmeye en layık olan ve başkasına ibadet edilmeyen anlamını içerdiğini zikretmiştir.³⁶ el-İsfahânî (ö. 502/1108) ise bu konuda Allah lafzı herkesin ve her şeyin en sevilenidir şeklinde nakletmektedir. Bu lafzın özel olmasının bir sebebi de ilâh lafzının çoğulu **إِلَهَاتُ** şeklinde olduğu halde Allah lafzı tekil olarak ve sadece Allah için kullanılmaktadır.³⁷

Ebû Hâtim, bu ismin yaratılanlar için kullanılmadığını belirtmiştir. O Allah lafzının **إِلَهٍ** filinden türediğini ve anlamının da bütün kalplerin ona yönelmesini ve onun bu ismi anılırken sevginin ortaya çıkışını sağlayan bir duygu anlamına geldiğini nakletmektedir.³⁸ Ona göre “Allah” ismi özeldir. Çünkü hiçbir kimse veya hiçbir şey bu isimle isimlendirilmemiştir. **إِلَهِ** ismi **إِلَهِ** eklenerek marife yapılmıştır. Aslı **إِلَهِ** şeklindedir. Daha sonra **إِلَهِ** kelimesinin aslından sayılarak özel isim olmuştur. Araplardan bazıları da **إِلَهِ** harflerini hafzederek sadece **إِلَهِ**/Allah'ım şeklinde kalem yerine de kullanmışlardır. İbn Cüreyc, Arapların Câhiliye döneminde **إِلَهِ** adındaki putlarının bu ismini “Allah” lafzından türettiklerini iddia etmektedir.³⁹ Ebû Hâtim, “Allah” lafzının **إِلَهِ** şeklinde gelmesi durumuna örnek olarak şu şiiri zikreder.

(Kâmil)

طَالَ الرَّمَانُ وَلَيْسَ جِينَ تَقَاطِعِ
لَا إِهْ ائِنُّ عَمِكَ وَالنَّوَى تَعْدُو

Ayrılık vakti olmamasına rağmen uzun süre geçti,

Amcazâden hakkı için, uzaklık zâlimdir.⁴⁰

³⁵ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr Ferahidi, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Abdülhamid Hanrâvî (Beirut: Dâru'l-kutubî'l-İlmiyye, 2003), 1/82.

³⁶ Ebû İshak b. es-Sirri ez-Zeccâc, *Tefsîru esmai'llâhi'l-hüsnâ*, thk. Ahmed Yusuf ed-Dekkak (Dimeşk: Daru'l-Me'mun, 1983), 25.

³⁷ Ebu'l-Kâsim Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfradât fî garibi'l-Kur'ân* (Mektebetü'n-nazâr, ts.), 26.

³⁸ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 186.

³⁹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 178-180.

⁴⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 180; Beytin kâili belli değildir. Ebû Hâtim bu beyti İmru'u'l-Kays'a nispet etmesine rağmen, İmru'l-Kays'ın divanında böyle bir şiiri yoktur. bk. Muhammed b. Mustenir b. Ahmed, *el-Ezmine ve telbiyetu'l-Câhiliyye*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Beirut: Muessesetur-'Risâle, 1985), 82.

Allah lafzının اللَّهُ şekline gelince, burada Halil b. Ahmed bu lafızda mevcut olan م harfinin nida için geldiğini zikretmiştir.⁴¹ Ebû Hâtim, اللَّهُ lafzının يَا اللّٰه/Ey Allah'ım anlamında olduğunu, اللَّهُ lafzındaki fazla olan م harfinin çokluk için kullanılarak Allah'ın tüm isim ve sıfatlarını içerisinde barındırdığını rivayet etmektedir."⁴² Ebû Hâtim'in Allah lafzıyla ilgili yorumlarına bakıldığında diğer İslam âlimlerinin görüşleriyle örtüşmektedir.

Rahmân-Rahîm (c.c.) / الرَّحْمٰنُ الرَّحِیْمُ

Halil b. Ahmed (ö. 175/791), bu iki ismin رَحِمَ fiilinden olan الرَّحْمَةُ masterından türediğini söylemektedir.⁴³ İsfahânî'ye göre, Rahîm lafzından farklı olarak Rahmân lafzı, Allah'ın sadece dünyadaki tüm varlıklara karşı merhamet ve şefkatli olduğunu bildirir. Zira Rahîm lafzı da Allah'ın sadece ahiret yurdunda müminlere mahsus merhametini bildirmektedir.⁴⁴

Ebû Hâtim Allah'ın isimlerinden olan bu iki lafızla ilgili olarak Ebû Ubeyde'den şunları nakleder: "Rahmân lafzından maksat rahmet sahibi olmak, Rahîm lafzından maksat ise "bağışlayan" veya "şefkat eden" demektir." O, bu iki ismin farklı şekilde yazılsa da mananın bir olduğunu söylemektedir.⁴⁵ Müberred'den (ö. 286/900) ise "Rahmân ismi, Allah'tan başkası için kullanılamaz. Rahîm isminin ise Allah'tan başkası için de sıfat olarak kullanılmasında bir sakınca yoktur." ifadesini nakletmiştir.⁴⁶

Eserde Rahmân isminin yalnız Allah için kullanıldığını ve bunun sebebinin de O'nun merhametli, birine gelen zararı yok eden ve rahmetine sığınılan olduğu, bütün bu özelliklerin yalnız Allah'a mahsus edildiği belirtilmiştir. Müellif, Rahmân isminin Allah'tan başkası için kullanılamayacağını söyleyerek, Allah'ın bu sıfatla birinden bir zararı yok edebileceğini ifade etmektedir. O, bazı âlimlerin çok merhametli olan kişiler

⁴¹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 184.

⁴² Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 183; Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâci, *İştikaku esmai'llâhi'l-hüsnâ*, thk. Abdu'l-Hüseyn el-Mübarek (Müessesetü'r-Risale, ts.), 32.

⁴³ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 2/106; Zeccâc, *Tefsiru esmai'llâhi'l-Hüsnâ*, 38.

⁴⁴ Ragıb el-İsfahâni, *el-Müfredat fî garibi'l-Kur'ân*, 254.

⁴⁵ bk. Ma'mer b. Müsennâ Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Fuad Sezgin (Kahire: Neşru'l-Hânci, 1962), 1/22.

⁴⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 190.

için bu sıfatın kullanılmasına cevaz verdiğini nakletmiştir.⁴⁷ Araplar, Câhiliye döneminde Rahmân ismini kabul etmiyorlardı.⁴⁸

Ayrıca Süryanice'de de mevcut olan bu iki lafız, sadece harf değişikliği ile aynı kalıpta gelmiştir. Örneğin, الرَّحْمَنُ için الرَّحْمَنُ ve الرَّحِيمُ için ise الرَّحِيمُ şeklinde kullanılmıştır. Bu iki lafız da, Süryanice'de bağışlamak, merhametli olmak ve acımak gibi Arapların yüklediği anlama yakın anlamlarda kullanılmıştır.⁴⁹

Rab (c.c.) / الرَّبُّ

Zeccâc'a göre Rab lafzı رَبَّ fiilinden türetilmiş olup "ya bir şeyi ıslah eden, bir şeyi düzene koyan anlamındadır. Ya da bir şeye sahip olan" anlamını ihtiva etmektedir. Bu ismin mastarı da Rubûbiyettir.⁵⁰ İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) bu ismin Mâlik, Seyyid ve Muslih kelimelerinde olduğunu belirtmiştir. Mâlik "evreni yaratan ve yöneten", Seyyid "hâkimiyetinde dengi ve benzeri olmayan", Muslih ise "lutfettiği nimetler vasıtasıyla yaratılmışların halini düzeltip geliştiren" demektir.⁵¹ İsfahânî ise bu kelime hakkında şunları zikreder: "Allah'ın isimlerinden biridir. Sözlükte bir şeyi yetkinlik noktasına varıncaya kadar kademe kademe inşa edip geliştiren manasındaki Rab kelimesi mübalağa ifade etmek üzere daha çok sıfat gibi kullanılır. Bu kelimeye hepsi de Allah hakkında olmak üzere "Mâlik, Seyyid, idare eden, terbiye eden, gözetip koruyan, nimet veren, ıslah edip geliştiren, "Mâbud" gibi anlamlar verilmektedir."⁵² Ebû Hâtim ise Rab lafzının Allah'ın sıfatlarından biri olduğunu zikretmiş ve Araplarda bu kelimeyi sahip veya mâlik anlamında kullandıklarını söylemiştir. Örneğin Araplar ev sahibine رَبُّ الدَّارِ derlerdi. Hatta herhangi bir şeye sahip olan birisi için de bu lafız sahip anlamında kullanılmaktaydı.⁵³

⁴⁷ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 191.

⁴⁸ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 193.

⁴⁹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 193.

⁵⁰ Zeccâc, *Tefsîru esmai'llâhi'l-Hüsnâ*, 32.

⁵¹ Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid Taberî, *Câmiü'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-mârifet, 1986), 1/93-94.

⁵² İsfahânî, *el-Müfredat*, 245.

⁵³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 195.

Müellif Rab sıfatının Allah'tan başkası için ال harf-i tarif alınmadan kullanılabileceğini aksi takdirde kullanılamayacağını belirtmiştir. Yani Rab, sadece Allah için kullanılır. Harf-i tarifli kullanıldığında harf-i tarif umuma delalet eder. Zira Allah her şeyin Rabbi ve Mâlikidir. Bu durumda izâfetle kullanılmaz. Mahlûkat için başkalarına değil de sadece kendisine has olan bir şeye izafetle kullanılır. رَبُّ أَلَيْتِ örneğinde olduğu gibi. Çünkü Allah'tan başkası, sadece mülkündekine sahibi olabilir, ancak Allah her şeyin sahibidir.⁵⁴ Câhiliye döneminde Rab lafzı muzâf olarak kullanılmaktaydı.⁵⁵ Bunun yanında Rab lafzı Allah'a dua için kullanıldığında başına nida harfi getirilir ve harf-i tarif kaldırılır. Örneğin, يَا رَبُّ/Ey Rabbim diye dua edilir. Ayrıca dua edildiğinde nida harfi olmadan da sadece رَبَّنَا/Ey Rabbimiz şeklinde kullanmışlardır. Çünkü her başında harf-i tarif bulunan isim يَا أَيُّهَا harfi olan nida şeklinde çağırılabilir veya dua edilebilir. Eğer, herhangi bir ismin başında harf-i tarif yoksa nida harfi olan يَا ile birlikte kullanılır. Bunun yanında bir de رَبِّ kelimesindeki ي harfi hazfedilmiştir.

Müellif, bununla ilgili رَبِّ أَرْنِي أَنْظُرُ إِلَيْكَ/Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım (Â'râf, 7/143), رَبِّ إِنَّهُمْ أَضَلُّوا كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ (putlar), insanların çoğunu dalâlete düşürdüler. (İbrahim, 14/36) ayetlerini zikretmiştir. Ayrıca aşağıdaki şiiri de Rab lafzının dammeli oluşuna delil göstermektedir.⁵⁶

(Recez)

يَا رَبُّ إِنِّي أَخْطَأْتُ أَوْ نَسِيتُ فَأَنْتَ لَا تَنْسَى وَلَا تَمُوتُ

Ey Rabbim! Ben hata işlesem veya unutsam da,

Sen asla unutmaz ve ölmezsin.⁵⁷

Ebu'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684), "Rab" lafzının içerdiği manaları şu şekilde sıralar: Rab, Mâlik, Muslih, Seyyid ve Mabud "Mâlik" manasına hamledildiğinde, tüm mevcudata malik oluşu ifade eder. Muslih manasına hamledildiğine arazlar hariç kalır. Zira arazlar ıslah kabul etmez. Bilakis onlar

⁵⁴ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 195.

⁵⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 197.

⁵⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 198.

⁵⁷ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 198; İzzet Hasan, *Divanü'l-Accac* (Beyrut: Dâru's-Şarkî'l-Arabi, 1995), 404.

vasıtasıyla islah olunur. “Seyyid” manasına hamledildiğinde sadece akıllı mahlûklara ve “Mâbud” mânasına hamledildiğinde ise yalnızca mükelleflerle ilgili bir muhteva taşır.⁵⁸

Vâhid-Ahad (c.c.) / الْوَاحِدُ الْأَحَدُ

Zeccâc, bu konuda şunları zikretmektedir: “ الْأَحَدُ (bir, yegâne, bir tek) anlamına gelip, الْوَحْدَةُ kelimesindeki “vav” harfinin hemzeye dönüşmesiyle ortaya çıkmış bir isim olduğu kabul edilir.⁵⁹ Aynı kökten türemiş olan الْوَاحِدُ de yakın bir manaya sahip olarak Allah’ın isimleri arasında yer alır. Arapçada bir, iki, üç, dört gibi sayı için kullanılan adet isimlerinden değildir. Allah birdir ve tektir.”⁶⁰

Ebû Hâtim’e göre Allah’ın sıfatlarından olan bu iki lafzın manaları şöyledir:

a. Allah’tan önce de sonra da hiçbir şey yoktur ve sayıdan da münezzehtir. “Birin yarısı bir yarıdır.” dersin” kısmından anlaşıldığı üzere kısımlara ayırdığında ortaya çıkan parça yine birdir. Yani Allah ezeli olarak birdir.⁶¹

b. الْوَاحِدُ lafzı الْوَاحِدُ lafzından daha kamil bir isimdir. Çünkü birisi için falanca kişinin ayağına bir kimse kalkmıyor denirse onun ayağına iki, üç ve daha fazla kişi kalkar manası taşıyabilir. Fakat falanca kişinin ayağına kimse kalkmıyor dence o zaman kesinlikle ne bir ne iki ne de fazlasının kalkmadığı manasına gelir.⁶²

c. Araplar الْوَاحِدُ lafzının yanında şu lafızları da kullanmışlardır: أَحَدٌ، وَاحِدٌ، وَأَحَدٌ، وَأَحَادٌ، وَأَحَادٌ، وَأَحَادٌ، وَأَحَادٌ. Ama الْوَاحِدُ şeklindeki Allah’ın sıfatı olan lafızlar Kur’ân’da geçen sıfatlardır. Araplar da bu iki lafzı diğerlerine göre daha fazla kullanmışlardır. Sadece bu iki lafız değil diğerleri de الْوَحْدَةُ kelimesinden türemiştir.⁶³

⁵⁸ Eyyub b. Musa el-Hüseynî Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, *Külliyâtü Ebi'l-Bekâ*, thk. Muhammed Mısıri, Adnan Derviş (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 466

⁵⁹ Zeccâc, *Tefsiru esmai'llâhi'l-Hüsnâ*, 92.

⁶⁰ Zeccâc, *Tefsiru esmai'llâhi'l-Hüsnâ*, 91.

⁶¹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 200.

⁶² Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 201.

⁶³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 203.

Müellif, bu iki lafızla ilgili eserinde daha birçok manasından bahsetmiştir. Fakat amacımız genel örnek teşkil etmesi bağlamında özet bilgi vermek olduğundan daha ayrıntılı bilgi için eserdeki ilgili yere bakılması gerekmektedir.⁶⁴

Samed (c.c.) / الصَّمَدُ

Halil b. Ahmed bu lafız صَمَدٌ fiilinden türetildiğini ve yönelmek anlamında olduğunu zikretmektedir.⁶⁵ Samed ihtiyaçların giderilmesi için herkesin başvurduğu ulu ve yüce varlık manasında olup Ma'mer b. Müsennâ ve Zeccâc'dan itibaren müfessir ve lügatçilerce bu mananın öne çıkarıldığını zikreder.⁶⁶ İsfahânî'ye göre ise "Samed" içi boş olmayan kitle halindeki şeyler için de kullanılmıştır. Allah'a nispet edildiğinde "ihtiyaçlarını gidermesi için herkesin başvurduğu, yaratılmışlara özgü acz ve ihtiyaçtan münezzeh ebedî ve bâkî yüce varlık" mânasına gelir.⁶⁷

Ebû Hâtim'e göre bu lafız صَمَدٌ يَصْمُدُ صَمْدًا fiilinden türemiş olup meful kalıbında (anlamında) kullanılan bir isimdir. Tüm gereksinimlerde kendisine ihtiyaç duyulan efendi demektir. Araplar "صَمْدٌ" lafzını insanların ihtiyaçları nedeniyle yöneldikleri kişi için kullanmışlardır. Samed lafzı, Arap dilinde anlam olarak boş olmayan (dolu) manasındadır.⁶⁸ Câhiliye döneminde evin yüksek (çatısı) kısmına da bu isim kullanılmıştır.⁶⁹ Ebû Hâtim bu lafzın Allah için kullanılmasını şöyle izah eder: "Çünkü Allah tüm ihtiyaçları karşılamak için kendisine yönelinilendir. Ayrıca Allah, gayelerin gayesi ve sultanların sultanıdır."⁷⁰

Zâhir-Bâtin (c.c.) / الظَّاهِرُ الْبَاطِنُ

Zeccâc, bu iki sıfatın ظَهَرَ, بَطَّنَ fiillerinden türediğini zikreder. O, Zâhir'in "üstün ve yüce olmak" şeklindeki kök anlamından hareketle bu isme "her

⁶⁴ Bknz. Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 200-2010.

⁶⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 2/412.

⁶⁶ Zeccâc, *Tefsîru esmai'llâhi'l-Hüsnâ*, 252.

⁶⁷ İsfahânî, *el-Müfredat*, 375.

⁶⁸ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 211.

⁶⁹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 212.

⁷⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 213.

şeyin fevkinde olan” anlamını vermiştir. Bâtın sıfatı ise gizli olmak, görünmemek ve bir işin gizli yönü anlamındadır.⁷¹

Ebû Hâtim'e göre, Zâhir lafzı “gâlip” anlamına gelmekte olup, bir kişi, başka birine gâlip geldiğinde kullanılmıştır. Örneğin, *فلان ظَهَرَ عَلَى فُلَانٍ* (falanca falancaya galip geldi, ondan güçlü oldu) şeklinde kullanılmıştır. Ayrıca *فلان ظَهَرَ لِفُلَانٍ* (falanca falancaya yardım etti) ifadesinde olduğu gibi yardım etmek anlamında kullanılmıştır. Allah için bu lafzın kullanılması da zikredilen anlamları içermesinden kaynaklanmaktadır. Bâtın lafzı ise insanların Allah'ın yarattıklarını gerçek anlamda tam kavrayamadıkları için Allah'a bu sıfat verilmiştir.⁷²

Hâlik-Hallâk-Kâdir (c.c.) / الخَالِقُ - الخَالِقُ - القَادِرُ

Allah'ın isimlerinden biri olan Hâlik “Yaratmak” anlamındaki halk masterından sıfat olup “yaratan” demektir. Halkın “bir işi ölçülü ve ahenkli biçimde yapmak” manasından hareket ederek hâlikî “planlı ve amaçlı (bir anlamda şuurlu) bir şekilde yaratan” diye tanımlamak mümkündür. Gerçek anlamıyla yalnız Allah için kullanılabilen hâlikın bir başka tanımı da “ana maddesi ve modeli olmadan nesnelere icat eden”dir. Arap dili uzmanları, halk kelimesinin temel manasının “takdir” olduğunu kabul ederler.⁷³ Hallâk lafzı Hâlik lafzından farklı olarak ilk yaratmadan sonraki devamlı yaratma sıfatıdır.⁷⁴ Kâdir lafzı ise sözlükte “gücü yetmek; ölçü ile yapmak, planlamak; kıymetini bilmek, rızkını daraltmak” anlamlarına gelen kadr (kudret) kökünden sıfat olup “her şeye gücü yeten” demektir.⁷⁵

Ebû Hâtim Allah'ın bu üç ismini tek başlık altında ele almıştır. Ebû Hâtim bu iki sıfatı açıklarken ilkten yaratan, ikincinin ise bu yaratma işlemini sürekli yapan anlamında olduğunu zikretmiştir. Yani ilk kez yaratan Hâlik, bu yaratmayı sürdüren ise Hallâktir. Câhiliye döneminde bulut yağmurla dolu olduğunda *أَخْلَقَ سَحَابٌ* (yağmur yağacak) yani yağması bekleniyor (planlanmış) şeklinde ifade ederlerdi. Ayrıca Câhiliye döneminde yaratma olan hâlik lafzını

⁷¹ Zeccâc, *Tefsiru esmai'llâhi'l-Hüsnâ*, 60-61.

⁷² Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 217-218.

⁷³ İsfhâni, *el-Müfredat*, 209.

⁷⁴ Ömer, *Esmâu'llâhi'l-hüsnâ*, 53.

⁷⁵ İsfhâni, *el-Müfredat*, 510.

fiil olarak takdir anlamında kullanmışlardır. Örneğin, *إِذَا قَدَّرَ* yani bir şeyi yaparken ölçülü ve dengeli olmaktır.

Kâdir lafzı ise güçlü ve kuvvetli anlamlarını içermekte olup, Allah'ın sıfatlarından. Câhiliye döneminde Araplar, *هُوَ قَادِرٌ عَلَيْهِ* (onun gücü yeter) şeklinde kullanmışlardır. Bunun yanında *قَدِيرٌ* sıfatı da aynı kökten gelmiş olup aynı anlamı vermektedir. Her iki lafız da Allah için kullanılmaktadır.⁷⁶

Selâm (c.c.) / السَّلَامُ

İbn Kuteybe, *السلام* isminin *السلامة* manasında olduğunu ifade etmiştir. Allah, yaratılmışlarda bulunan noksanlık, yokluk, ölüm, değişme gibi sıfatlardan salim olduğu için kendisine “selâm” ismini vermiştir.⁷⁷ Allah'a nispet edildiğinde “her türlü eksiklik, acz ve kusurdan, yaratılmışlara özgü değişikliklerden ve yok oluştan münezze olan, selâmetin kaynağı olup esenlik veren” şeklinde açıklanır.⁷⁸ Ayrıca Araplar Selâm lafzını teslim olmak, sağlıklı olmak ve afiyet dilemek gibi manalarda selam vermek için kullanmışlardır.⁷⁹

Ebû Hâtim, “Selâm” Allah'tır demiştir. İnsanlara Abdullah isminin verilebilmesi gibi Abdüsselâm ismi verilebilir. [Ancak] İnsanlar Selâm olarak isimlendirilemezler. Ayrıca selamet (noksansızlık) anlamında da kullanılmıştır. Allah yaratılanlarda bulunan tüm kusur ve eksikliklerden münezze olduğu için kendisini bu isimle isimlendirilmiştir. Bu isim *يَسْلَمُ سَلَمٌ* filinden gelmektedir. Bu filden oluşan masterlar farklı şekillerde gelse de hepsinin anlamı sulh ve barış şeklindedir. Ebû Hâtim, *السلام عليكم* ifadesinde geçen Selâm lafzından maksadın Allah olduğunu belirtmiş ve şöyle demiştir: “Bu ifadenin anlamı, “Allah'ın Selâm ismi üzerinize olsun” şeklindedir. Zira *إِسْمُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ* (Allah'ın ismi üzerinize olsun) şeklinde de kullanılmıştır. Bu Selâm ismi daha önce Araplar tarafından bilinmemekteydi. “es-Selâmu Aleyküm” ifadesini Hz. Muhammed (a.s.) ilk olarak kullanmış ve Müslümanlar da bu şekilde selamlaşmaya devam ede gelmişlerdir. Araplar Câhiliye döneminde

⁷⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 220-223.

⁷⁷ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 231.

⁷⁸ İsfhânî, *el-Müfredat*, 316.

⁷⁹ Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezheri, *Tezhibu'l-luğa*, thk. Abdüsselam Harun (Beyrut: Dâru'l-Kavmiyye, 1967), 2/446.

selamlaşırken **أَنْعِمُ صَبَاحاً وَ أَنْعِمُ مَسَاءً** (günaydın ve tünaydın) ifadelerini söylemişlerdir.⁸⁰

Mü'min (c.c.) / الْمُؤْمِنُ

Zeccâc iki şekilde açıklar. Birincisi bu isim **أَمَان** (Eman)⁸¹ lafzından türediği, diğeri ise **إِيمَان** (İman) mastarından türediğidir. Ona göre, İman lafzının tasdik ve güven olduğunu ve ilk olarak Allah'ın kendisine mümin demesini, kendisinin tek olduğuna şahitlik etmesine bağladığını zikretmektedir.⁸²

Ebû Hâtim'e göre "Mümin" lafzının aslı emniyet, güvenlik ve korumadan gelmektedir. Lafzın **أَمِنُ يَأْمُنُ** fiilinden türemiş olup ism-i fail kalıbındadır. Allah'ın sıfatlarından olan Mümin lafzı aslında kullarını zulümden koruması ve onlara eman vermesidir. Müellif Mümin lafzının emniyetten geldiğini söylemektedir. Aynı lafızdan türeyen İman lafzının "tasdik" ya da "emân"dan geldiğini bildirmektedir. Ona göre tasdik etmek aslında emniyet anlamını da içermektedir. Allah mümindir, çünkü kullarını emniyette tutar. Allah'a inananlara mümin denir, çünkü onu tasdik etmektedirler. Câhiliye döneminde, bu lafız korkudan uzak ve emniyette olma anlamında kullanılmaktaydı. Zira o dönem şiirlerine bakıldığında bir kuşun tehlikeden kurtulmasına da aynı lafız kullanılmıştır.⁸³

Cebbâr (c.c.) / الْجَبَّارُ

Allah'ın sıfatlarından olan Cebbâr lafzı **جَبَرَ** fiilinden türemiş olup yükseklik ve büyüklük anlamlarında kullanılmaktadır.⁸⁴ İsfahânî'ye göre cebr kelimesinin asıl mânası "herhangi bir şekilde zor kullanarak bir şeyi ıslah etmek"tir. Bununla beraber kelime bazen zor kullanmaksızın düzeltme, bazan da düzeltme söz konusu olmadan zor kullanmayı da ifade eder. Bu sözlük anlamlarına göre Cebbâr "kırık dökük ve bozuk olan şeyleri düzeltip onaran, her şeyi tasarrufu altına alan ve iradesini her durumda yürüten" demektir.⁸⁵

⁸⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 231-233.

⁸¹ Zeccâc, *Tefsîru esmai'llâhi'l-Hüsnâ*, 221.

⁸² Zeccâc, *Tefsîru esmai'llâhi'l-Hüsnâ*, 223.

⁸³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 238-239.

⁸⁴ Zeccâc, *Tefsîru esmai'llâhi'l-Hüsnâ*, 241.

⁸⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 112.

Ebu Hâtim bu lafzı Araplar tarafından hurma ağacı için kullanıldığını zikreder ve şöyle özetler: “Hurma ağacı çok yüksek olduğunda bu isimle anılmaktaydı. Aynı şekilde iri deve için de el-Cebbâr denilmekteydi.⁸⁶ Bu lafzın iki anlamı bulunmaktadır. Birincisi yükseklik ve büyüklük, ikincisi ise işleri düzene koymaktır. Allah’ın kendisine “Cebbâr” ismini koymasına ise ona kimsenin ulaşamaması ve onu kavrayamamasından ve Allah’ın bütün mahlûkatı düzene koyup hayat vermesindedir.⁸⁷ Burada da yine müellif, Zeccâc ve İsfahânî gibi İslam âlimlerinin görüşleriyle örtüşecek şekilde izahta bulunmuştur.

3.1.2. Kelamla İlgili Kavramlar

Ebû Hâtim, eserinde kelamla ilgili önemli birçok kavramın yorumunu yapmıştır. Müellif eserinde, bu kavramları açıklamış ve inançla ilgili bilgilerin sonraki nesillere aktarılmasına gayret etmiştir. O kelamla ilgili lafızları incelerken önce kelime üzerinde durmuş, sonra kelimenin anlamındaki değişiklikler hakkında bilgi vermiştir. Eserde zikredilen kelimî kavramlardan bazıları şunlardır:

Arş / العرش

Halil b. Ahmed bu kavramın عرش fiilinden geldiğini ve krala ait bir taht anlamını içerdiğini zikretmektedir.⁸⁸ İlâhî hükümler ve taht anlamında da kullanılan bu terimin sözlükteki asıl anlamı “yükseklik, yüksek yer ve yüksek şey”dir. Buna bağlı olarak “dam, ev, çadır; ayağın parmaklara doğru uzanan tümsek kısmı” gibi manalar için de kullanılmıştır.⁸⁹

Ebû Hâtim İslâm âlimlerinin “Arş” kelimesi hakkında farklı yorumlarda bulduklarını zikreder. Bu yorumlara bakılırsa, arşın taht,⁹⁰ evin damı,⁹¹ kralların ve etrafındakilerin kaldıkları yerler manalarında kullanılmıştır.⁹² Câhiliye döneminde mezkûr anlamlar arş lafzına isnad edilmiştir. Müellif bu tür yorumları verdikten sonra şöyle ifade etmektedir: İslâm dini geldikten

⁸⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu’z-Zîne*, 250.

⁸⁷ Ebû Hâtim, *Kitâbu’z-Zîne*, 253; Zeccâcî, *Tefsîru esmai’llâhi’l-Hüsna*, 241.

⁸⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-Ayn*, 3/129.

⁸⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 428.

⁹⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu’z-Zîne*, 335.

⁹¹ Ebû Hâtim, *Kitâbu’z-Zîne*, 336.

⁹² Ebû Hâtim, *Kitâbu’z-Zîne*, 339.

sonra arş hakkında birçok hadis rivayet edilmiştir. Esas olan da bu rivayetlerde geçen anlamlardır. Allah katındaki arşın mahiyeti ise insanlarca kesin olarak bilinmemektedir. Arşın keyfiyetini ancak Allah bilir.⁹³

Ebû Hâtim'in bildirdiğine göre "arş" kelimesi Arapların tarafından şu manalarda kullanılıyordu: Arş, taht, gölgelik, evin damı, dam, köşk, büyüklük, kişinin söz (emir) gücü ve gökyüzündeki dört yıldızdır. Fakat müellife göre, Arş kelimesinin anlamını yalnız Allah, peygamberler (Allah'ın bildirdiği kadar) ve Allah'ın seçtiği kişiler bilebilirler.⁹⁴

Cennet ve Cehennem / "الجنة / جهنم"

Cennet kelimesi örtmek ve gizletmek anlamlarına gelen جَنَّ lafzından türemiş bir isimdir. Dilimizde kullandığımız cin ve deli manasında olan mecnun da bu kökten türeyen iki isimdir.⁹⁵ Ebû Hâtim, cennet lafzıyla ilgili şu bilgileri zikretmektedir: "Araplar, Câhiliye döneminde bahçe ve hurma bahçesine cennet kavramını kullanırlardı."⁹⁶ İslâm dini geldikten sonra da bu kelime aynı anlamları taşımakla beraber Müslümanların nezdinde daha farklı bir sembol halini almıştır. Allah'ın cennette Müslümanları mükâfatlandıracağı için sevap anlamında da kullanılmaktadır.⁹⁷

Ayrıca müellif İbn Abbas'tan naklen Yedi cennetin var olduğunu söylemiştir. Bunlar, Firdevs, Adn, Naîm, Me'vâ, Darü's-Selâm ve Darü'l-Celâl şeklindedir.⁹⁸ Cennette Tuba ağacı⁹⁹ ve Kevser havuzu¹⁰⁰ bulunmaktadır. Müellif, zikredilen cennet isimlerinden bazılarını eserinde yorumlamaya çalışmıştır. Bunları aşağıdaki şekilde verebiliriz.

⁹³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 341.

⁹⁴ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 341.

⁹⁵ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensâri İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, 1993), 13/96.

⁹⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 379.

⁹⁷ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 381.

⁹⁸ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 379.

⁹⁹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 387.

¹⁰⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 388.

a. الفردوس/Firdevs; Ebû Hâtim, bu kelimenin bazı tefsircilere göre Rumca olduğunu, bahçe anlamına geldiğini ve cennetin en alt mertebesi olduğunu zikretmektedir.¹⁰¹

b. عدن/Adn; Müellif, Esmâi'den şu bilgileri aktarmaktadır: "Araplar devenin bir yere bağlanmasına veya durmasına عَدَّتْ الإِبِلُ şeklinde söylemişlerdir. Altın ve gümüş madeni de bu isimden türemiştir."¹⁰²

c. الخُد/Huld; Müellif, bu kelimenin kalmak, yerleşmek anlamında olduğunu belirtmiştir. Örneğin, أَخَذَ بِالْمَكَانِ/bir yerde kalmak anlamında kullanılmıştır.¹⁰³

Cehennem kelimesi ise birçok dilci tarafından incelenmiş ve hatta Arapça olmadığını, yabancı bir özel isim veya lakap olduğunu zikretmişlerdir. Nahivcilerin bir kısmı ise Cehennem lafzının Arapça olduğunu savunmuşlardır.¹⁰⁴

Müellif, Cehennem kelimesinin التَّكْرَهُ - النَّجْمُ lafızlarından türediğini zikretmektedir. Araplar bir adamın yüzü çok kötü durumda ise ona "yüzü iğrenç adam" anlamındaki الْوَجْهَ جَهْمُ الرَّجُلُ ifadesini kullanırlardı. O, Ebû Ubeyde'den bu kelimenin müennes bir isim olduğunu ve derin çukur (kuyu) anlamına geldiğini nakletmektedir. Ayrıca eserde bu lafzın yabancı isim olduğunu savunanların görüşlerine de yer vermiştir.¹⁰⁵ Müellifin, cennet kelimesi hakkında detaylı bilgi verip cehennem kelimesi ile ilgili kısa açıklamayla yetinmesi dikkat çekicidir.

الصِّرَاطُ / Sırât

Cehennem üzerine kurulacak köprü anlamında kullanılan bir terimdir. Sözlükte yutmak manasındaki سَرَطٌ fiilinden türeyen sırât yol, cadde demektir. Bu anlam, yolda yürüyen kimsenin ağızda lokmanın kaybolması gibi gözden uzaklaşması ilişkisiyle oluşmuştur. Kelimenin aslı س ile sırât olup sonda

¹⁰¹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 382.

¹⁰² Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 383.

¹⁰³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 385.

¹⁰⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 12/112.

¹⁰⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 394-395.

bulunan ve kalın ses olan ط harfinden dolayı ص harfi ص harfine dönüşmüştür.¹⁰⁶

Ebû Hâtim eserinde sırât kelimesinin صرط fiilinden türemiş olup Arapların konuşmalarında yol manasına geldiğini belirtir. sırât lafzı, yüksekte bulunan yol anlamını da içerir. Kelime, üç farklı şekilde kullanılmaktadır. Bunlar الصِّرَاط, البِرَّاط, الرِّزَاط'tır. Bununla birlikte İslâm âlimleri bu kelimenin ص harfi ile okunmasının daha uygun olduğunda ittifak etmişlerdir.¹⁰⁷ İbn Abbas, Mücâhit ve İkrime gibi İslâm âlimlerinden bazıları da, bu kelimenin Rumca olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁰⁸ Ebû Hâtim, İslâm'da Sırat, Ahiret günü cehennem ateşinin üzerinde bulunan köprü'nün adıdır ifadesini kullanmıştır. İnsanlar ahiret gününde bu köprü'nün üzerinden geçecektir." Ayrıca hak yol manasına da geldiği müellif tarafından ifade edilmiştir.¹⁰⁹

الشَّيْطَانُ / Şeytân

Şeytan lafzı شطن fiilinden türemiş Arapça bir kelimedir. Kendisiyle suçkilen veya atın ayağına bağlanan uzun ip manasını ifade eder. Bu anlam yanında derin, aşırı zor, uzak ve gidilmesi zor bir mesken gibi manalara da gelir.¹¹⁰ Kurtubî de şeytanın hakka isyan ettiği ve ondan uzaklaştığı için bu ismi aldığı görüşündedir.¹¹¹

Ebu Ubeyde şeytanın insan, cin ve hayvandan olan her inatçı ve isyankârdan olabileceğini söylemiştir. Eserde müellifin belirttiğine göre İslâm'dan önce Araplar işine odaklanmış gücüyle kuvvetiyle münferit olan kişiye şeytan derlerdi.¹¹² Ayrıca uzun ipe, derin kuyuya, yolundan sapana, kötü görünümlü küçük yılan da Câhiliye döneminde şeytan lafzı kullanılmıştır. İbn Kuteybe (ö. 276/889) haktan uzak kaldığı için şeytan kelimesi İslâm'da kullanıldığını zikretmiştir. Muhammed b. İshak (ö. 153/770)

¹⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 7/340.

¹⁰⁷ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 399.

¹⁰⁸ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 398.

¹⁰⁹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 398-399.

¹¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/237.

¹¹¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru Kütübî'l-Misriyye, 1935), 1/90.

¹¹² Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, 362.

ise Allah'ın emrine isyan ederek uzak kaldığı için bu isim verildiğini söylemektedir.¹¹³

Eserde şeytanın İslâm lafzına zıt anlam taşıdığı da zikredilmiştir. Çünkü İslâm'ın anlamı teslim olmak, şeytanın anlamı ise teslim olmadan uzaklaşmak veya boyun eğmemektir.¹¹⁴ İslâmî kaynaklarda şeytan bazı isim ve sıfatlarla zikredilmektedir. Bunlar الْمَارِدُ/inat eden, الرَّجِيمُ/taşlanmış, الْغُولُ/uzak olan, sihir yapan, السَّعْلَاءُ/sihir yapan kadın, الْوَسْوَاسُ/vesvese veren, الْخَنَّاسُ/sinsi, الطَّائِفُ/hayal, الْخَيَالُ/hayal, الْخَبْلُ/cin ismi, الْعَفْرِيثُ/cin ismi gibi.¹¹⁵

A'râf / الأعراف

'A'râf kelimesi hakkında Ebû Ubeyde şunları zikretmektedir: bu kelime mecaz olarak yüksek duvarlar anlamını içermektedir. Çünkü Araplar her yüksek tepe için bu lafzı kullanmışlardır.¹¹⁶ İsfahânî cennetle cehennemi birbirinden ayıran mekânda bulunan surun yüksek kısmının adı olduğunu zikretmiştir. 'A'râf sur, dağ ve tepenin en yüksek kısmı manasındaki urf kelimesinin çoğuludur. Ayrıca itiraf ve suçunu kabul etme anlamını da içermektedir.¹¹⁷

Ebû Hâtim İslâm'dan sonra kelimeye yüklenen anlamları hakkında şunları ifade etmektedir: İbn Abbas 'A'râf kelimesinin ahirette, yüksek bir yere dendiğini zikretmektedir. Mücahit ise bu lafzın sırât köprüsünün üzerinde bulunan kapısı olan bir duvar, cennetle cehennem arasındaki bir perde olduğunu söylemiştir. Ayrıca salih âlimler anlamına da geldiği belirtilmektedir.¹¹⁸

Zikredilen kavramların yorumlarına bakıldığında, Ebû Hâtim'in diğer meşhur İslâm âlimlerinden etkilendiği görülmektedir. Zira ister Allah'ın isim ve sıfatları ister kelamla ilgili kavramlar olsun her iki durumda da müellifin görüşleri İslâm âlimlerinin görüşleriyle örtüştüğü görülmektedir.

¹¹³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, 362-363.

¹¹⁴ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, 364.

¹¹⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, 365-373.

¹¹⁶ Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, 215.

¹¹⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, 432.

¹¹⁸ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 402-403.

3.2. İslâmî Döneme Ait Kavramlar

Bu bölümde İslâm dini geldikten sonra naslarda geçen kavramlar söz konusu edilmiştir. Kur'ân ve hadislerde geçen kavramlar Araplar tarafından daha önce de kullanılmıştır. Fakat Ebû Hâtim eserinde İslâm dini geldikten sonra bu kavramların yeni anlamlar kazandığına dikkat çekmiştir. Böylece Câhiliye döneminde kullanılan bu kelimeler eski anlamlarının yanında bir de İslâm sonrası döneme ait yeni anlamları da içermiştir. Bazı kelimeler ise İslâm dini geldikten sonra kullanılmaya başlanmıştır. Ebû Hâtim er-Râzî, bu kelimeleri anlamlarıyla birlikte yorumlamıştır.¹¹⁹ Bu lafızlar Kur'ân'daki ve hadislerdeki kavramlar olmak üzere iki şekilde ele alınabilir.

a. Kur'ân'daki lafızlar: Bu lafızların anlam değişikliklerini örneklerle aşağıdaki şekilde zikretmek mümkündür.

الْكُرْسِيُّ - Oturulan ve yaslanılan yer, Allah'ın ilmi. (Hucurat, 49/7; Bakara, 2/255)¹²⁰

الْإِثْمُ - Yavaşlamak, günah, hata. (Furkan, 25/68)¹²¹

جَهَنَّمَ - Çirkin, derin çukur, kuyu, Âhirette azap edilecek yer. (Nisa, 4/55)¹²²

الْقَلَمُ - Ok, fal oku, kıyamete kadar olacakların yazılmasında kullanılan kalem (alet). (Kalem, 68/1)¹²³

الْكَافِرُ - Bir nimete nankörlük eden, bir şeyin üstünü örten, Allah'ı inkar eden. (Bakara, 2/98)¹²⁴

الْمُسْلِمُ - İslâm dinini kabul eden, Müslüman. (İslâm'dan önce bu manada kullanılmamıştır) (Hac, 22/78)¹²⁵

الْمُؤْمِنُ - Güven veren, Allah'a iman eden, Mümin. (Enfâl, 8/2)¹²⁶

¹¹⁹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 67-68.

¹²⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 330.

¹²¹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 410.

¹²² Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 394.

¹²³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 324.

¹²⁴ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 146.

¹²⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 146.

¹²⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 146.

المُنَافِقُ - Allah'a ve insanlara karşı iki yüzlü (İslâm'dan önce bu manada kullanılmamıştır). (Bakara, 2/9)¹²⁷

الإِسْلَامُ - İslâm dinine verilen ad (İslâm'dan önce bu manada kullanılmamıştır), (Âli-İmrân, 3/19)¹²⁸

الإِيمَانُ - Allah'a İnanmak (İslâm'dan önce kullanılmamıştır), (Bakara, 2/103)¹²⁹

b. Hadislerdeki lafızlar: Ebû Hâtim'in eserinde ele aldığı bu lafızların birçoğu fıkıhla ilgili olup İslâm'dan önce bu manalarda kullanılmamıştır.¹³⁰ Bunlardan bazılarını aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz.

الْوُضُوءُ - Abdest¹³¹

التَّيْمُمُ - Teyemmüm¹³²

الِاغْتِسَالُ - Gusül (boy abdesti)¹³³

الْمَضْمَضَةُ وَ الِاسْتِنْشَاقُ - Ağız (çalkalayarak) ve burnu suyla (genzine çekerek) yıkamak¹³⁴

الْجَنَابَةُ - Cünüplük (cünüp olmak)¹³⁵

الْأَذَانُ - Ezan¹³⁶

التَّكْبِيرُ - Tekbir getirmek (Allah'u ekber demek)¹³⁷

الرُّكُوعُ وَ السُّجُودُ - Rükû ve secde¹³⁸

التَّشَهُدُ - Teşehhüt (namazda oturuş)¹³⁹

¹²⁷ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 146.

¹²⁸ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 146.

¹²⁹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 146.

¹³⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 68-70.

¹³¹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 68; Muvatta, "Kitâbü't-Tahare", 39.

¹³² Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 68; Muvatta, "Kitâbü't-Tahare", 47.

¹³³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 68; Buharî, "Kitâbü'l-Gusül", 39.

¹³⁴ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 68; Buharî, "Kitâbü'l-Gusül", 40.

¹³⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 68; Buharî, "Kitâbü'l-Gusül", 42.

¹³⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 68; Buharî, "Kitâbü'l-Ezân", 80.

¹³⁷ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 68; Buharî, "Kitâbü't-Teyemmüm", 49.

¹³⁸ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 68; Muvattâ, "Kitâbü's-Salât", 69.

¹³⁹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 68; Muvattâ, "Kitâbü's-Salât", 77.

القُنُوتُ - Kunut (duası)¹⁴⁰

الْفِطْرُ وَ الْأَضْحَى - Ramazan ve Kurban Bayramı¹⁴¹

النَّحْرُ - Boğazlama (kurban olarak kesme)¹⁴²

عَرَفَاتُ - Arife günü¹⁴³

التَّلْبِيَةُ - Telbiye getirmek (Hacda yapılan duadır)¹⁴⁴

الاسْتِلامُ - Hac ve Umrede Kâbe'yi tavaf ederken Hacerü'l-Esvedi selamlamak¹⁴⁵

الاعْتِكَافُ - İtikâfa girmek.¹⁴⁶

Burada görüldüğü gibi eserde geçen bu lafızlar genellikle mastardır. Buraya kadar zikredilen kelimeler Câhiliye ve İslâm sonrasına ait (anlam olarak değişen lafızlar) lafızlardan oluşmaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, eserde, Kur'ânda bulunan yabancı isimler ve Câhiliye ve İslâm sonrası dönemde bulunmayan müvelled kelimeler de yer almaktadır.

SONUÇ

Anlam çalışması, her ne kadar çağdaş bilim adamları tarafından yeni bir çalışma alanı olarak görülse de aslında bu tür çalışmalar, çok eskilere dayanmaktadır. İslâm âlimleri klasik anlam (semantik) çalışmasının ilk temelini atmışlardır. Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî de, bu alanda eser yazan önemli bir şahsiyettir. Müellifin esas itibarıyla yoğunlaştığı anlam çalışması olan "Kitâbu'z-Zîne" adlı eseri, bu alanda günümüze ulaşmış temel kaynak konumundadır. Müellif eserde genellikle İslâmî kelimeleri anlamsal açıdan değerlendirmiş ve yorumlamıştır. Vurgulamak gerekir ki, onu bu alanda diğerlerinden farklı kılan temel husus kelimelerin tarihi süreç içerisinde uğradıkları anlam değişikliklerini vermesidir. Her ne kadar eserde ele alınan lafızların sayısı az olsa da bu lafızların ele alınış şeklindeki

¹⁴⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 68; Buhâri, "Kitâbü'l-Kunût", 122.

¹⁴¹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 68; Buhâri, "Kitâbü'l-İydeyn", 117.

¹⁴² Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 68; Buhâri, "Kitâbü'l-İydeyn", 118.

¹⁴³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 69; Buhâri, "Kitâbü'l-Hac", 199.

¹⁴⁴ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 69; Buhâri, "Kitâbü'l-Hac", 185.

¹⁴⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 69; Buhâri, "Kitâbü'l-Hac", 192.

¹⁴⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, 69; Buhâri, "Kitâbü'l-İtikâf", 236.

orijinallik kitabın erken sayılabilecek bir döneme ait olmasıyla birlikte değerlendirildiğinde eserin önemi anlaşılmaktadır. Eserdeki kelimeler rastgele seçilmemiş, bilakis Kur'ân, hadis, fıkıh ve benzeri alanlarda şerh edilmeye ihtiyaç duyulan ve din adamlarının sık sık yararlandığı lafızlar ele alınmıştır. Eserde Allah'ın isim ve sıfatlarından birçoğu da anlamsal olarak irdelenmiştir. Ebû Hâtim'in bu eserinden, daha sonraki dönemlerde birçok İslam âlimi yararlanmıştır. Sonuç olarak, Ebû Hâtim'in bu eserinin İslâm dünyasında kavramları semantik açıdan inceleyen ilk eserlerden biri olarak değerlendirmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abdullah Sellûm es-Samerrâî. *el-Gulîv ve'l-fıraku'l-ğaliye fi'l-hadâratil-İslâmiyye*. Bağdad: Dâru'l-Vasit, 1982.
- Ahmet b. Ali b. Hacer el-Askalanî. *Lisânu'l-mîzân*. thk. Selman Abdülfettah Ebu Gudde, Beyrut: Mektebu'l-Matbuatî'l-İslâmiyye, 2002.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur (Tarihu'l-edebi'l-Arabî)*. çev. Ya'kub Bekir es- Seyyid, Abdülhalim en-Neccâr, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmeli'l-Kitâb, 1993.
- Nizamülmülk, Ebu Ali Hasen b. Ali Hacer. *Siyasetnâme*. trc. Yusuf Bekkâr, Ürdün: Mektebetü'l Ustratü'l-Ürdüniyye, 2012.
- Hüseynî, Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, Eyyub b. Musa. *Külliyâtü Ebi'l-Bekâ*. thk. Muhammed Mısırî, Adnan Derviş. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Suyuti, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi ulûmi'l-kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, Suûdi Arabistan: Vezâratu's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, ts.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhum*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-cedîde, 1977.
- İsfahânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyan Ensari Ebu's-Şeyh. *Tabakatu'l-muhaddisin bi İsfahan*. thk. Abdülgafur Abdülhak Hüseyin el-Beluşi, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.

- Müsennâ, Ebû Ubeyde, Ma'mer b., *Mecâzu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Fuad Sezgin. Kahire: Neşru'l-Hâncî, 1962.
- İbn'ü-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan, Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1997.
- Ezheri, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed. *Tezhîbu'l-luğa*. thk. Abdüsselam Harun. Beyrut: Dâru'l-Kavmiyye, 1967.
- Ferahidi, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr. *Kitâbu'l-Ayn*. thk. Abdülhamid Hanrâvî. Beyrut: Dâru'l-kutubî'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sadır, 1993.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râğıb. *el-Mufradât fî garibi'l-Kur'ân*. Mektebetü'n-nazâr, ts.
- Hasan, İzzet. *Divanü'l-Accac*. Beyrut: Dâru's-Şarki'l-Arabi, 1995.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi li ahkâmî'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru Kütübî'l-Mısriyye, 1935.
- Ahmed, Muhammed b. Mustenir b. *el-Ezmine ve telbiyetu'l-Câhiliyye*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Beyrut: Muessesetur'-Risâle, 1985.
- Çelebi, Mustafa b. Abdullah Kâtip. *Keşfu'z-zunûn 'an esâmî'l-kutubi ve'l-funûn*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.
- Kehhâle, Ömer b. Rıza b. Muhammed Râğıb b. Abdülğınâ. *Mu'camu'l-müellifîn*. Beyrut: Mektebetü'l Müsennâ, ts.
- Râzî, Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân. *Kitâbu'z-Zîne fi'l-kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye*. thk. Hüseyin b. Feyzullah el-Hemedânî el-Yaburî el-Harazî. Yemen: 1994.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerîr b. Yezid. *Câmiu'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-mâriفة, 1986.
- Ebü'l-Muzaffer, Tahir b. Muhammed el-İsferayânî. *et-Tebisîr fi'd-dîn*. thk. Kemal Yusuf el-Hût, Lübnan: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Ûde, Halil Ebû Ûde. *et-Tatavvuru'd-delâli*. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985.

Uşeyrî, Muhammed Riyad. *et-Tasavvuru'l-lugavi inde'l-İsmailiyeyye*. İskenderiye: Münşea-tu'l- Maârif, 1985.

Zeccâc, Ebû İshak b. es-Sirri. *Tefsiru esmai'llâhi'l-hüsnâ*. thk. Ahmed Yusuf ed-Dekkak. Dimeşk: Dâru'l-Me'mun, 1983.

Zeccâcî, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. İshak. *İştikaku esmai'llâhi'l-hüsnâ*. thk. Abdu'l-Hüseyn el-Mübarek. Müessesetü'r-Risale, ts.